ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF CUKUROVA UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

Cilt Vol: **34** • **Sayı** No: **Özel Sayı** • **Yıl** Year: **2025** **E-ISSN**: 1304 – 8899

ÖZEL SAYI

UYGARLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

Sosyal Bilimlerin Bakışıyla Yapay Zekâ

AI SOSYAL SOÇIAL BİLİMLER SCIENCES

“TANIMAMA”NIN YOLLARI, DENEYİM ve KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMLERİ

WAYS OF “UNRECOGNITION”: TRANSFORMATIONS OF EXPERIENCE AND CULTURE

M.Emir İLHAN

14

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Yıl: 2025 Cilt: 34 No: Özel Sayı Sayfa: 247-254
https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil

DOI: 10.35379/cusosbil.1694477

Geliş Recieved: **07.05.2025**
Kabul Accepted **08.07.2025**

"TANIMAMA"NIN YOLLARI, DENEYİM ve KÜLTÜRÜN DÖNÜŞÜMLERİ

WAYS OF "UNRECOGNITION": TRANSFORMATIONS OF EXPERIENCE AND CULTURE

M.Emir İLHAN [1]

Anahtar Kelimeler:
Sosyal ve Beşerî Bilimler,
Deneyim Ölümü,
Yapay Zekâ,
Ariflik.

Keywords:
Social and Human Sciences,
Death of Erfahrung,
Artificial Intelligence,
Sagacious

ÖZ

Doğaya, doğala bir müdahale şekli olan kültür, tarih boyunca birçok yönlendirmeyle beraber modernitenin, küreselleşmenin, teknolojinin çetrefilli etkisiyle çok boyutlu, yoğun döngülere maruz kalmıştır. Bu maruziyet hiçbir zaman insan dışı aktörler tarafından olmamıştı. Bu aktörün adı Yapay Zekâ. Yapay zekâ, teknolojik sistemler, algoritmalar, veriler; insandan verili ancak insan olmayan aktörlerin karmaşık ilişkisiyle; kolektif olan, zamanla biriken, genellikle anlatısal formda ifade edilen deneyimi, anlatıların kendisini ve inşasını sağlayan edebiyat kollarını aşındırmış görünmektedir. Bu çalışmada bilmenin yollarından ziyade tanımanın yollarını tıkayan yapay zekâ sistemlerinin, deneyim ve kültür ile ilişkisi ele alınacaktır. Kültür bilimi, toplum bilimi, halk bilimi gibi birçok bilimi ihtiva eden sosyal ve beşerî bilimlerin, bu araştırma bağlamında bilinçli farkındalık seviyesinin ötesinde gerçekleşen ve bilinç dışı süreçlerin önemli kuvvelerinden biri olan yapay zekâ doğrultusunda nasıl ilişki kurduğu deneysel eleştirel analiz ve yorumsama yöntemleriyle tartışılacaktır. Sosyal ve beşerî bilimlerdeki insan merkezli anlayışın tersine, bilmenin dağıtık doğasının, beden, çevre ve yapay zekânın sürekli etkileşiminden kaynaklanan yeni bir ajan doğurduğu iddia edilecektir. Bu iddia sürekli öğrenen ve gelişen yapay zekânın sosyal insan ve sosyal bilimlerin konusu olan insan deneyiminin niteliksel zenginliğinden, duygusal derinliğinden, bağlamsal anlayışından ve bilinçli farkındalığından yoksunluğunu, tanımadan bilmenin bir konusu olarak ele alınacaktır. Bu anlamda bilmekten çok tanımanın öneminin boyutları ortaya konulacaktır.

ABSTRACT

Culture, understood as a mode of intervention in the natural world, has historically undergone complex, intensive cycles, shaped by diverse influences alongside the convoluted impacts of modernity, globalization, and technology. Previously, such exposure was never attributable to non-human actors. Now, artificial intelligence, technological systems, algorithms, and data—operating through the complex interplay of non-human actors which, though derived from human input, are not themselves human—seem to be eroding collective experience (an experience that is cumulative and typically conveyed in narrative forms), the narratives themselves, and the literary frameworks facilitating their creation. This study examines how artificial intelligence systems, by obstructing avenues of recognition more so than those of knowing, relate to experience and culture. The discussion will explore how the social and human sciences—including disciplines like cultural studies, social studies, and folklore studies—engage with artificial intelligence within this research framework, particularly an AI that operates beyond conscious awareness and functions as a significant driver of unconscious processes. Challenging the anthropocentric perspectives dominant in the social and human sciences, this paper argues that the distributed nature of knowing engenders a novel agent, one that emerges from the ongoing interaction between the body, the environment, and artificial intelligence. This claim is substantiated by examining the limitations of continuous learning and evolving AI. Specifically, AI's deficiency in the qualitative richness, emotional depth, contextual understanding, and conscious awareness—all hallmarks of human experience (the focus of social sciences and the study of humans as social beings)—is framed here as 'knowing without recognition/sagacious.' Within this context, the study underscores the critical importance of recognition over mere knowledge acquisition and investigates the evolving boundaries of this distinction in the AI era.

[1] Doç.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, emirilhan@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7576-9477

Alıntılamak için/Cite as: İlhan M. E. (2025). "Tanımama"nın Yolları, Deneyim Ve Kültürün Dönüşümleri, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 34 (Özel Sayı),247-254

GİRİŞ

Günümüzün teknolojik devrimlerinin merkezinde yer alan Yapay Zekâ (YZ), doğal dil işleme modelleri, otomasyon sistemleri ve öğrenen algoritmalarla hayatın birçok noktasında dönüşümlere sebep olmaktadır. (Zekâ kavramının kendisi tartışmalı olmakla birlikte) İnsan zekâsına öykünmeyle başlayan bu süreç insan zekâsını aşmaya doğru gittiği düşünülmektedir (Haton ve Haton, 1991, s.7-10). Temelde makinenin düşünebilmesine atıf olan YZ tanımı (Turing, 2025, s.5-7), sembolik yaklaşımlardan (kurallara dayalı sistemler) bağlantıcılığa (yapay sinir ve ağları) ve makine öğrenmesine (veriden öğrenme) doğru evrilmiştir (Özalp, 2020, s.15-25; Haton ve Haton, 1991, s.12). Günümüzde bilhassa 'derin öğrenme', 'büyük dil modelleri' (LLM) gibi teknikler, metin üretme, görüntü tanıma, çeviri yapma gibi alanlarda etkileyici bir kapasite sunmaktadır (Xu vd., 2024, s.12; Say, 2018, s.90). Mevcut YZ değerlendirme tarzlarının (Hume'dan hareketle) temelde tümevarımsal ve insanın çıkarımsal düşünme yeteneğinden yoksun olduğunu savunan Larson ise YZ'nin bir mit (aslı esası olmayan manasında) olduğunu dile getirir (2021, s.161,243-244).

YZ, insan benzeri kabiliyetler ortaya koydukça, YZ ile sosyal ve beşerî bilimler bu anlamda gün geçtikçe daha da kesişmeye başlamıştır (Xu vd., 2024, s.1). Sosyal ve beşerî bilimlerin çatısı altında olan kültür bilimi kolları (halk bilimi, antropoloji, sosyoloji vd.) temel amacı diğer beşerî ve sosyal bilimlerde olduğu gibi insan deneyimini, anlatılarını, kültürünü, değerlerini ve tarihini çeşitli yöntemlerle incelemektir. Niceliğin verilerinden, evrensel yasalardan ziyade niteliksel yorumlamaya ve bağlama özgü anlamlara odaklanır.

Teknolojinin yalnızca doğanın incelenmesine olanak tanıyan bir araç olmanın ötesine geçtiği; postmodern dönemde değişen biçim ve işlevleriyle, bazı araştırmacıların teknolojik yeniliği evrimsel bir süreç olarak değerlendirmelerine (bkz. Ziman, 2003) ve bazı bilim insanlarının yapay zekâ ile yapay yaşam ekseninde "yapay olanın bilimleri"ne yönelerek, doğal yaşamın ötesine geçme tartışmalarına neden olduğu görülmektedir (bkz. Simon, 1996). Böylece teknoloji, çağdaş bilimin biçimlenişiyle ayrılmaz bir ilişki içinde konumlanmakta; bu durum ise araştırmacıları, bilimkurgu ve postmodern simülasyon kavramlarına fazlasıyla yaklaştırmaktadır. Doğa bilimleri ile beşerî bilimler arasındaki bu beklenmedik yakınlık dikkate alındığında, teknoloji, çağ kültürünün (Grant'in tabiriyle postmodern kültürün) hem biçimlenmesinde hem de yönlendirilmesinde merkezi ve kaçınılmaz bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Yapay-olanın bilimlerinin, bir yandan temsil anlayışına karşı doğayı merkeze alan bir yaklaşımı, diğer yandan ise sentez yerine çözümlemeyi önceleyen bir eğilimi benimseyerek, modern bilime yönelik çift yönlü bir saldırı geliştirdikleri görülmektedir (Grant, 2020, s.98,105).

Bu çalışmanın yöntemi bilimin ve bilim felsefesinin temel unsuru olan, bizatihi metodolojiyi (diğerleri ontoloji ve epistemoloji bkz. Moses ve Knutsen, 2020, s.22) sorgulayarak YZ ve bilgi edinme biçimlerimiz üzerine natüralist yöntemin hiyerarşisinde olan deneysel eleştirel analiz ve yorumsama yöntemlerini kullanmaktadır. Diğer yandan başlıkta ve özette belirtildiği çerçevede deneyim ve sosyal-beşerî bilim ilişkisi bağlamında hiçbir araştırma bulunamamıştır. Kullanıcı deneyimi (UX), müşteri deneyimi (CX), YZ öğrenme deneyimi gibi başlıklarda çalışmalar bulunsa da deneyim ve kültür odaklı bir çalışma tespit edilememiştir (ancak doğrudan olmasa da öğüt ve danışma merkezinden Özdemir, 2023; veri ve onun kültürel bütünlüğü meselesinden hareketle Orta, 2024 gibi çalışmalar da göz ardı edilmemelidir).

Bu çalışmanın nihai olarak kilitleneceği ve cevabını kesin olarak ver(e)meyeceği bir sorun da vardır? Herkesin her şeyi (teknoloji ve/veya YZ sayesinde) bilebildiği veya bilebileceği bir yerde "herkes"in dışında kimler vardır, kimler olacaktır? Tüm bilginin herkese açık ve seçik olduğu bir düzende, bu "herkes"in kapsa(n)madığı varlıklar kimler olacaktır? Herkes her şeyi bilince, geriye kim kalır? Topyekûn bilginin olduğu yerde, "herkes"in dışında kim vardır? Eğer herkes her şeyi bilirse, bu "herkes" tanımına dahil olmayanlar kimlerdir? Buna bilmekle tanış olmak ve tanımak arasında bir köprü kurularak bir yaklaşım belirlenmeye çalışılacaktır.

SOSYAL ve BEŞERÎ BİLİM YAKLAŞIMININ GENİŞLEMESİ

Doğanın bir parçası olan insan, doğaya karşı insan, doğaya rağmen insan, doğadan bağımsızlaşan insan; insan doğası, insandan doğan(lar); ilişkiler içindeki insan, kolektif olarak insan, kolektifin içindeki insan gibi birçok nosyonun konu çerçevesi içindeki sosyal ve beşerî bilimler, insanı, özellikle insanla ilişkilerinin doğasında değerlendirmektedir. Latour'un kurucularından olduğu aktör-ağ teorisi (ANT/TLR), insan ve insan olmayan aktörlerin (örneğin teknolojik sistemler, algoritmalar, veriler) karşılıklı ilişkiler ağı içerisinde bir araya gelerek toplumsal gerçeklikleri oluşturduğunu savunmaktadır. Latour'un "nesneler de faildir" (2021, s.93) vurgusu, yapay zekâ sistemlerinin, insan bürolarından bağımsız, fakat sosyal ve teknik aktörlerin oluşturduğu ağın bir parçası olduğunu göstermektedir. YZ sistemlerinin salt teknik algoritmalar ya da bağımsız "bilinçler/akıllar" olarak görülmesinin ötesinde, çok katmanlı toplumsal, teknik ve materyal aktörlerin (mühendisler, veri setleri, donanım, yazılım, kullanım ortamları, hatta kurumlar) etkileşim ağı içinde inşa edildiğini; toplumsal ilişkilerin ve güç yapılarının sadece insanlar arasında değil, aynı zamanda teknoloji ve algoritmalar aracılığıyla da kurulduğunu ortaya koyar. Bilimsel olguların inşasında her türlü laboratuvar hayatının (deneylerin yapıldığı, sınandığı yer, metin, araştırma sahası vd.) pratiklerine benzer YZ'nin geliştirilme süreci de laboratuvarın mikro düzeydeki sosyal pratiklerine benzer şekilde, aktörlerin karşılıklı etkileriyle şekillenen dinamik bir süreç olarak ele alınabilir (Latour ve Woolgar, 2022, s.183-186, 19-23).

Bu anlamda YZ (belirsizliklerinden kaynaklanan korkutuculuğu inkâr edilemese de) içinde bulunduğu dışsal ağlarda toplumsal olanla dinamik bir süreç yaşayacaktır. Harekete geçerlilik, anlam, karşılık ve nihayeti veren insan veya toplumsal olduğu müddetçe olgusal bir problem bugün eskisinden daha korkutucu gelmemektedir. ANT bugüne ulaşmış toplum teorilerinden farklı olarak insan olmayanları da dahil ederek (doğa kastedilmemektedir) toplumbilimsel yaklaşımın genişlemesine fırsat aralayan bir pencere sunmaktadır (Latour, 2021, s.13-36).

Bachelard'ın bilim nesnel değildir topolojiktir (akt. Latour ve Woolgar, 2022, s.106) yaklaşımı sunulan bu pencerenin de belki güven vermeyeceğini telkin eder gibidir. Bachelard'a göre, bilimsel bilgi nesnel gerçeklerin statik bir yansıması değil; kavramsal uzayda, mekânsal ve ilişkisel düzenlemeler yoluyla sürekli yeniden yapılandırılan dinamik bir oluşumdur. Başka bir ifadeyle bilimsel düşünce, eski düşünce kalıplarının eleştirel bir şekilde aşılması (epistemolojik kopuş) ve engellerin yenilgiye uğratılması süreciyle, doğrusal değil, topolojik bir dönüşüm geçirir. Bu da bilimin sabit, nesnel birikimlerden ziyade, ilişkiler ağı ve kavramsal mekân düzenlemeleriyle evrildiğini ifade eder. Bilimin doğrusal bir dönüşüm geçirmeyip sürekli deformasyonları dışında değişmeyen özelliklerinin çalışması yoluyla dönüşmesi "bilimin kendi nesnelerini gerçekleştirdiğini, onları asla yapılı halde bulmadığını fark etmemizle "fenomenoteknik"le fenomenolojiyi yayar (genişletir)" (Bachelard, 2013, s.83). "Bir bilgiyi sınırlayan şey, düşüncenin ilerlemesi açısından, bilgiyi belirsizce yayıp genişleten şeyden çoğu zaman daha önemlidir" (Bachelard, 2013, s.95) bu sınırlama, bugün insan anlayışının ne olduğundan YZ'nin sınırlarının ne olacağına kadar büyük sınamalardan geçi(r)mektedir.

İNSAN ANLAYIŞININ DÖNÜŞÜMÜ

İnsan fikri üzerine bir çerçeve oluşturulmak istense ne insanın kendisi ne de diğer insanlar için ortak bir kanaat serdetmek bugün pek de mümkün görünmemektedir. İnsan tasavvuru evrensel olmasa da insanın dünyeviliği ve dünyadaki yaşamı evrensel dinamiklerle ele alınmıştır. Ruan Ji, Ovidius, Shakespeare gibi şair ve yazarlar; Yaşnameler, Yunan Solon, Çin'lerde Yüz Yaş Şarkısı, Hintlerde Aşrama sistemi gibi ritüeller ve manzumlar insan fikrini doğumdan ölüme, benzer formülasyonlarla tanımlamaya çalışmıştır. En azından formülasyona tabi tutarak evrensel norm belirlemekte beis görmemiş veya mümkün görmüştür. Bugün bu mümkün değildir.

İnsan (artık) "derilerinin sınırlarıyla tanımlanamayan" dış dünyayla dağıtık bir bilişsel sistemin parçası olarak etkileşim içinde olandır (Hayles, 2017, s.2). İnsan deneyiminin ve bilincin dış teknolojik araçlar ve sistemlerle etkileşimi, derilerin sınırlarıyla tanımlanmayan bilişsel ağ olarak insan kavrayışı vurgusu insan bilincinin yalnızca içsel süreçlerden oluşmadığını "bilişsel montaj" içinde

olduğunu belirtmek içindir (Hayles, 2017, s.2-3). İnsan deneyimi ve bilinç kavramı geleneksel anlamını yitirerek insan deneyimini içsel bilinçle değil çevresel sistemlerle iç içe geçen ve bu süreçlerle inşa edilen dinamik bir sistem ve daha geniş bir ağ içinde değerlendirilmelidir.

İnsanın post-insan evreye geçişini ele aldığı başka bir çalışmasında Hayles, liberal-insancı öznenin yerini çok katmanlı ve dağıtık süreçlerin aldığı yeni bir benlik anlayışının aldığını belirtir. Hayles'a göre artık bilinç, benliğin varlığını garantilemez; bu anlamda post-insan özne aynı zamanda bir post-bilinç öznesidir (1999, s.xiii) Hayles diğer yandan veri tabanlarının anlatılarla simbiyotik/ortakyaşar ilişkisine de dikkat çeker. Ona göre veri tabanları kendi başına anlam üretemez; ancak insan merkezli anlatılar sayesinde anlam kazanırlar (2007, s.1603-1604). Burada da yine bilgi üretiminin çok katmanlı bir süreç haline geldiğini dile getirerek, insanın epistemolojik rolünü, teknolojik araçlar ve veri tabanlarıyla birlikte yeniden tanımlar.

İnsan anlayışının dönüşümünde bilinç ve merkezi olmayan birçok farklı mekanizmanın öznel insanı belirlediğini; bu yetmiyormuş gibi insanın ötekini anlayışını da belirleyen bir aşamaya evirdiği görülmektedir. Tıpkı geleneklerde ve kültürel mekanizmalarda merkeziliğin önemi gibi artık tersine bir, üniter olmayan bilişlerin ve devinimlerin safhasına geçmiş bulunmaktayız. Descartesçı düalizme karşıt olarak bilinci merkezi bir unsur olarak değil birçok farklı sütun modelinin eşzamanlı etkileşimiyle oluşan bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür (Hawkins, 2021, s.xi-xiv). Bu dağınık ve ilgili tüm bileşenlerinin gücü, etkisi vb. olacak şekilde organize olmuş veya işleyen algı modeli, insan benliğinin sabit bir merkez yerine sürekli yeniden şekillenen bir bütün olduğunu öne sürer.

İnsan fikri üzerine değişen, özellikle de insanı tüm teknolojik devinim ve hızlar karşısında bilinçle veya bilinçten ölçen tüm yönelimlere Penrose, insan zihninin yalnızca algoritmik ve hesaplamalı süreçlerle açıklanamayacağını savunur. Bu açıklamaya göre insan zekâsının temelinde sezgiye dayalı, mekanik hesaplamalara indirgenemeyen unsurlar bulunur. Düşünmenin, karmaşık matematiksel bir hesabı, bir anda ve hatasız yapabilmekle bir tutulamayacağını; insanın bilincinin bilimsel ve bilgisayımsal modellerle tam olarak açıklanamayacak, gizemli bir yön taşıdığını ileri sürer (1997, s.7-10) Bu yaklaşım, insan zihninin ve deneyiminin yapay zekâ modelleri ile ilişkisinin epistemolojik ve ontolojik sınırlarının sorgulanmasına neden olur. Gödel'in Eksiklik Teoremleri'ni kullanarak, insan bilincinin ve özellikle matematiksel anlayışın algoritmik olmadığını; insan zihninin bir Turing makinesinin yapabileceklerinin ötesine geçtiğini savunur (Penrose, 2000, s.127-161).

Dreyfus, fenomenolojiden etkilenerek insan bilişinin temelinde tecessüm/durumsallık-yerleşiklik/yapabilme bilgisi/örtük bilgi gibi unsurların yattığını söyleyerek, insan zekasının ve anlayışının, bilgisayarların takip ettiği formel kurallar ve sembolik temsillerle açıklanamadığı gibi bu unsurların formel mantık ve algoritmalarla yakalanamayacağını savunur (1992, s.225-271). Dolayısıyla bu görüşte, bu temellere dayanmayan bilgisayarların gerçek anlamda insan benzeri zekâ veya "sağduyu" sergilemesi mümkün değildir.

KÜLTÜRÜN HOMOJENLEŞMESİ, DENEYİM ve YAPAY ZEKÂ

Dijital çağda, kültürel çeşitliliğin ve sürekliliğin aşınması önemli bir eşiktir. YZ'nin kültür üzerindeki en belirgin etkilerinden biri, algoritmik kürasyon (algoritmalar marifetiyle data, done ve bilgilerin farklı kanal ve kaynaklarda taranıp, nicel ya da nitel değerler haline getirilip modellenmesi) yoluyla gerçekleşmektedir. Çok çeşitli kapaklı ancak daha ziyade tekil olan medyalar yoluyla kullanıcılar (artık bireyler değil kullanıcılar, artık insanlar, halk, millet vs. değil kullanıcılar) farkında olmadan, baskın olan kültürel formlara ve anlatılara daha fazla maruz kalırken, yerel ve tevarüs edilen kültürel ürünler giderek arka planda kalmaktadır. Üretken yapay zekâ (Generative AI) modellerinin yükselişi, kültürün homojenleşmesi meselesinde belirleyici olan hususlardan biridir. Bu modeller ve/veya sistemler, derlenmiş devasa veri setleri üzerine eğitilip bu veri setleriyle mevcut kültürel egemenlik ilişkilerini (yazılı, görsel, sesli içeriklerle) ve sıklıkla Batı merkezli bakış açılarını yansıtmaktadır (Xu vd., 2024, s.15-16).

YZ tarafından üretilen içerikler, belirli bir standardizasyona, ortalamaya veya baskın estetik

anlayışlara meyledebilir. Bu durum, yaratılan kültürel ürünlerde bulunan özgünlüğü, bağlamsal derinliği, kültürel referansların inceliğini veya Benjamin'in ifade ettiği "aura"yı taşımayan (2012, s.146) (aura'nın çözülmesi = ritüelden kopuş) daha "harcıalem" (ordinary, common) kültürel ürünlerin yaygınlaşmasına yol açabilir. Bilge Savcı'nın YZ tarafından üretilen halk bilimi metinlerini incelediği çalışmasında belirttiği gibi, bu metinler genellikle kültürel bağlamdan ve geleneksel aktarım dinamiklerinden yoksundur. (2023, s.9-12). Kültürün daha fazla YZ tarafından üretilmiş veya filtrelenmiş içeriklerle şekillendiği bir gelecekte, çeşitli kültürel ifadelerin zayıflaması ve evrensel bir "üniterleşme" riskinin artması muhtemeldir.

YZ'nin derinlemesine etkisi, insan olmanın temel taşlarından biri olan "deneyim" kavramını da kaçınılmaz olarak dönüştürüyor. Deneyim tekil ve değişmez bir olgu değil, tarihsel süreçte farklı felsefi, kültürel ve toplumsal bağlamlarda çeşitli anlamlar yüklenmiş, çok katmanlı ve çoğu zaman tartışmalı bir kavram olsa da (Jay, 2012, s.11-33) iki türlü ele alınabilir. Tecrübe kişinin bireysel deney ve görgülerinin karşılığıyken, deneyim kolektif olarak edinilmiş idrak, bilinç, görgü, tecrübedir; hissi-i müşterektir (bu tanım evrensellik iddiası taşımasa da buradaki iddia açısından bu bağlamda kullanılmaktadır). Bu anlamda, YZ, kişinin görgüsünü artırıyor olsa da deneyimle sağlaması yapılmadığı için bireyselleşememektedir. Bireyin deneyim dünyasını zenginleştirmek yerine daraltma riski taşır. Üstelik algoritmalar tarafından kişiselleştirilmiş içerik akışının sürekli beslenmesi (benzer bir yaklaşım Orta tarafından da yapılmıştır 2024) de diğer yandan bu riski büyütmektedir.

Kitle iletişim araçlarının yabancılaşma, yanılsama ve insanın tüketim öznesine dönüştürme potansiyeline dönük yoğun bir şekilde fikir serdeden Benjamin, insanın deneyimle ilgili ilişkisinde iki temel kavram kullanmaktadır: *Erfahrung ve Erlebnis*. Erfahrung zamanla biriken, kolektif ve genellikle anlatısal formda ifade edilen deneyim[2] olarak karşılık bulurken; Erlebnis yaşantıyı (izlenime bağlı) ifade ediyor. Benjamin'in modernitede gözlemdiği şeyin YZ'de görülme yansısı ise homojen kültürel pratiklerle bireysel ve anlık yaşantının, paylaşılan ve aktarılan deneyimin zayıflamasında, dijital çağda daha da derinleşmesidir (bkz. Benjamin, 2012; Benjamin, 2018).

YZ ve onunla bağlantılı otomasyon, deneyimin bedensel pratiklerini de dönüştürmektedir. Fiziksel emek ve zanaatkârlığın azalması, beden işlerliğini dönüştürmekle kalmamakta, ritüellerin uyarlanabilirliğini ve mekanizmalarını da ters yüz etmektedir. Dış gerçekliği düzenleyen dil, kültür, kavramsal şemalar ve bedensel yetiler yeni tanımlamaların hizmetine girmektedir. Özgünlük, gerçeklik tartışmaları bir kenara deneyimlenebilir, sınanabilir süreçlere nasıl dahil edileceğini sorunu ortaya çıkmaktadır. YZ'nin deneyimin bir uzantısı olarak tesisini büyük şirketlerin uhdesinden nasıl çıkartılabileceği de kişilerin değil yine benzer veya karşıt sistemlerin (devletler, şirketler, birlikler) marifetiyle mümkün görünmektedir.

YZ'nin en bilinen çıktısının enformasyon, malumat ve "bilme"deki kudret ve gücü ile ilgili olması kültür ve deneyim merkezinde can alıcı bir sorunu daha görünür kılmaktadır. Herkesin her şeyi bilebildiği veya bilebileceği bir yerde "herkes"in dışında kimler vardır, kimler olacaktır? Teknolojinin, araçlarıyla karşılıklı dil engellerinin kalmadığı, enformasyonun çok hızlı bir şekilde ulaştığı, anlatı türlerinin sesli ve görsel olarak yine YZ tarafından hazırlandığı bir denklemde insanı diğer insandan ne ayıracaktır? Tüm yazılı, görsel ve sesli tarihin bakiyesinden saniyeler içerisinde veri çıkaran ve açıklayan bir YZ'den birikim yani gelenek yani kültür nasıl ayrışacaktır? Bilmenin kişiselliği veya kültürelliği (yerellik bağlamında) kalacak mıdır?

"Herkes" söylemi, teknolojiye erişimi olmayanları (dijital uçurum) ve YZ'nin veri setlerinde yeterince temsil edilmeyen kültürleri (algoritmik yanlılık) ifadesini dışlamasa da bu bağlamda anlaşılmamalıdır. "Herkes" insanlığı oluşturan tüm tarihi, medeni ve ideolojik tartışmaları içeren "insanlık" anlamındadır. Bu denklemde insanı veya insalığı diğer(ler)inden ayıracak

2 Benjamin'in deneyimin, Erfahrung'un her türlü olumsuzluğunu var gücüyle göze alarak savunduğu anlaşılmamalıdır. Erfahrung makalesinde deneyimden başka bir bilmeyenin, dar görüşlü ve yaşamı umarsız, anlamsız ve ruhsuz geçiren biri olarak değerlendirir. Eleştirdiği deneyim "sıradan olan, çoktan eskimiş olan dışında hiçbir şeyle içten bir ilişkisi olma"yan üzerindendir Benjamin, 2018, s.103).

olan, enformasyonun kendisine sahip olmak değil, o enformasyonu işleme biçimi de değildir çünkü teknoloji veYZ güçlü bir “büyük belirleyecidir”. Dil ve anlatı engelleri kalksa dahi her bireyin deneyimi, duygusal dünyası ve kültürel bağlamı, aynı enformasyondan benzersiz sonuçlar ve anlamlar çıkarmasını sağlayacak mıdır? İnsanlığın bildiğiyle kurduğu kişisel ve varoluşsal ilişki nasıl tesis edilecektir?

Esasında geçmişte de olduğu gibi ilmi önceledeği kadar arif olmayı, tanımayı diğer yandan sağduyuyu önemseyen hatta başat kılan heteredoks geleneklerin yaklaşımı burada da kılavuzluk edebilir görünmektedir. Sözlü ve yazılı ilmin ötesinde, sezgiye dayanarak ulaşılan irfanın, marifetin heteredoks gelenekte nasıl merkezî bir konum tuttuğu birçok çalışmayla ortaya konmuştur (örneğin Chittick, 2018, s.181-226). Maddi bilgiden çok imgesel kavrayış; dışsal bir unsur olan (aslında bir nevi yapay) bilginin içsel olan ariflikle mukayesesinde ariflik ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Bugün enformasyonun mutlak hakimiyetine karşı geliştirilebilecek epistemolojik bir karşı duruş, tarihsel olarak heterodoks geleneklerin benimsediği bilgelik anlayışında bulunabilir. Bu gelenekler, salt niceliksel ve birikimsel olan ilim karşısında, niteliksel bir yetkinlik olan arif olmayı merkeze alarak ve devamlılığı önceleyen kültürü dikkate alarak yol gösterici bir model sunmaktadır. Bu perspektifte, dışsal, birikimsel "bir nevi yapay" olarak nitelenebilecek enformasyonun aksine, hakikatin imgesel düzeyde kavranması ve bilginin benlikte bir hâle, vücutta kültüre dönüşmesi olan ariflik, ontolojik bir üstünlüğe sahiptir. Dolayısıyla bu yaklaşım, insanın değerini dışsal veri işleme kapasitesinde değil, içinde ve dışında bilgelik ve sağduyu geliştirme potansiyelinde konumlandırarak günümüzdeki teknolojik meydan okumaya köklü bir yanıt oluşturabilir.

SONUÇ

Küresel pazar, ölçek ekonomisi ve standardizasyon hedefleri olan YZ teknolojilerine, üniterleşmeye karşı; çeşitliliğin ve insani deneyimin yaşatılabilmesi için bilinçli tasarım tercihleri, etik ilkeler ve sosyal-beşerî bilimlerin rehberliği büyük önem taşımaktadır. Sosyal ve beşerî bilimler farklı deneyim biçimlerinin değerini savunmak ve geliştirecek şekilde tasarılar, öneriler ve çözümler yönünde çaba göstermek zorundadır. Deneyimin ölümü, özgünlüğün yitimi, beceri kaybı, eleştirel düşüncenin zayıflaması öneri ve çözümlere muhtaç başlıca başlıklar arasındadır.

Teknolojinin ve yapay zekânın risklerinden, mevcut sınırlılıklarından hareketle sadece etik değil emik çerçeveler de çizilmesi zarureti doğmaktadır. Etik, olguların dışsal rehberliğine soyunurken emik bireyin iç dinamiklerine dönük rehberliği ifade eder. Anlatıyı, deneyimi kültürü düzenleyen öncül kuvve emiktir. Bu durumda halk bilimi, antropoloji ve sosyoloji başta olmak üzere kültür bilimleri bu emik ilişkilerin etik belirlemeleri beklemeden, yeterliliğini sağlamadan yola koyulmayı programına almalıdır. Bu da korumacılık yaklaşımıyla değil sosyal bilimlerin, beşerî bilimlerin müfredatında zaten mevcut olan örneklemleri gündeme taşımak, ele almak ve tartışmak yoluyla olabilir. Kurumsal etkiler için etik sınırların belirlenmesini, büyük anlatıların ortaya çıkmasını, tesirli bir gücü beklemeden, toplumsal ve kültürel iç düzeni kendi akışında, kendi doğal seyrinde yola girmesi için hatırlatıcılık, ortak yaşam için tartışılabilirlik zeminine çekmesi ve taşıması gerekmektedir.

Enformasyon, bilgi ve allamelik ile yol almanın, deneyimi ve karşılaşılan yeni sorunları aşamadığını sınayan heteredoks gelenek, arifliği önemserken belki de sosyal ve beşerî bilimler bu bağlantıları YZ doğrultusunda yeniden yorumlayabilir ve çözümleyebilir. Sosyal ve beşerî bilimlerin genişlemesi insan idrakinin daraldığı, gereksizleşti(rildi)ği YZ devrinde bir gereklilik gibi görünmektedir. Yukarıdaki Bachelard alıntısını ters yüz ederek: Sosyal ve beşerî bilimler, düşüncenin ilerlemesi için bilgiyi “genişleten” YZ kadar bilgiyi “daraltan” ariflik için açılması gereken alanlara büyümelidir. “Tanımama”nın yolları YZ dönemlerinin epistemolojik olağanı olmaya doğru gitmektedir.

KAYNAKÇA

Bachelard, G. (2013). *Bilimsel zihnin oluşumu* (A. Tümertekin, Çev.). İthaki Yayınları.

Benjamin, W. (2012). Baudelaire'de bazı motifler üzerine (A. Doğukan, Çev.). İçinde N. Gürbilek (Ed.), *Son Bakışta Aşk—Walter Benjamin'den seçme yazılar* (ss. 116-154). Metis Yayınları.

Benjamin, W. (2018). *Walter Benjamin kitabı—seçme yazılar* (T. Tayanç, Çev.). Dipnot Yayınları.

Bilge Savcı, E. (2023). Evaluation of texts produced by artificial intelligence in terms of folklore. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *16*(41), 1-14. https://doi.org/10.12981/mahder.1249630

Chittick, W. C. (2018). *Sufi'nin bilgi yolu—İbn-i Arabi'nin metafiziğinde hayal* (Ö. Saruhanlıoğlu, Çev.). OkuyanUs.

Dreyfus, H. L. (1979). *What computers still can't do—a critique of artificial reason*. The MIT Press.

Grant, I. H. (2020). Postmodernizm ve bilim ve teknoloji (M. Erkan & A. Utku, Çev.). İçinde S. Sim (Ed.), *Routledge Postmodernizm Rehberi*. Nobel.

Haton, J.-P., & Haton, M.-C. (1991). *Yapay zekâ* (A. Ekmekçi & A. Türker, Çev.). İletişim Yayınları.

Hawkins, J. (2021). *A thousand brains—a new theory of intelligence*. Basic Books.

Hayles, N. K. (1999). *How we became posthuman—virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics*. The University of Chicago Press.

Hayles, N. K. (2007). Narrative and database: natural symbionts. *PMLA*, *122*(5), 1603-1608.

Hayles, N. K. (2017). *Unthought: The power of the cognitive nonconscious*. University of Chicago Press.

Jay, M. (2012). *Deneyim şarkıları—evrensel bir tema üzerine modern çeşitlemeler* (B. E. Aksoy, Çev.). Metis Yayınları.

Larson, E. J. (2021). *Yapay zekâ miti: bilgisayarlar neden bizim gibi düşünemez* (K. Y. Us, Çev.). Fol Kitap.

Latour, B. (2021). *Toplumsalı yeniden toplama / aktör-ağ teorisine bir giriş* (N. Bingöl, Çev.). Tellekt.

Latour, B., & Woolgar, S. (2022). *Laboratuvar hayatı—bilimsel olguların inşası* (Ü. Tatlıcan, Çev.). Phoenix.

Moses, J. W., & Knutsen, T. L. (2020). *Bilmenin yolları: Toplumsal ve siyasal araştırmalarda rakip metodolojiler* (K. İlbaşı & E. B. Ersöz, Çev.; 1. bs). Küre Yayınları.

Orta, N. (2024). Algoritmalar karşısında kültür ve edebiyat: Dijital platformlardaki tavsiye sistemleri üzerinden bir değerlendirme. *6. Uluslararası Rumeli [Dil, Edebiyat ve Çeviri] Sempozyumu*, 25-43.

Özalp, E. (2020). *Gençlerle baş başa yapay zekâ*. Yordam Kitap.

Özdemir, N. (2023). Gelenek bilgisi atadan yapay zekâya. *Culture Academy*, *3*(1), 1-23.

Penrose, R. (2000). *Bilgisayar ve zekâ—kralın yeni usu 1* (T. Dereli, Çev.; 10. bs). Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Say, C. (2018). *50 Soruda yapayzZekâ* (2. bs). Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

Simon, H. A. (1996). *The sciences of the artificial*. MIT Press.

Turing, A. M. (2025). *Bilgisayar makineleri ve zekâ* (L. Özşar, Çev.). Biblos.

Xu, R., Sun, Y., Ren, M., Guo, S., Pan, R., Lin, H., Sun, L., & Han, X. (2024). AI for social science and social science of AI: A survey. *Information Processing & Management*, *61*(3), 1-30. https://doi.org/10.1016/j.ipm.2024.103665

Ziman, J. (2003). *Technological innovation as an evolutionary process*. Cambridge University Press.